

УДК 316.47

I. Майструк, канд. соціол. наук, доц.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ПРИНЦИП КОНСТРУКТИВІЗМУ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ПІЗНАННІ: ДЕЯКІ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті аналізуються особливості принципу конструктивізму в контексті гносеолого-технологічного його застосування у соціологічному пізнанні. У своєму розвитку принцип конструктивізму виступає як теоретико-методологічне узагальнення особливого аспекту людського пізнання – ідеального конструювання пізнавальних об'єктів, образів предметів, певного гіпотетичного світу. Показується, що він, акцентуючи увагу на конструктивістсько-інженерному началі пізнання, пройшов два етапи свого становлення, а в сучасній соціології відіграє особливу методологічну роль, обслуговуючи структуралістську і постструктуралістську парадигму, в межах якої продукуються різного роду знання-конструкти. Неоціненою є роль принципу конструктивізму у пізнанні соціальної реальності минулого (реконструювання) та майбутнього (конструювання), а також смислової реальності (деконструювання). У статті підкреслюється необхідність врахування методологічних вимог принципу конструктивізму у поєднанні з іншими принципами соціологічного пізнання, особливо принципами відображення та розуміння, завдяки чому може забезпечуватися вся повнота та багатоманітність соціологічного пізнавального процесу, його результативність, а також започаткування новітніх дослідницьких програм, пов'язаних з конструктивістським підходом.

Ключові слова: принцип, конструкт, принцип конструктивізму, конструювання, де конструювання, реконструювання.

В статье анализируются особенности принципа конструктивизма в контексте гносеолого-технологического его применения в социологическом познании. В своем развитии принцип конструктивизма выступает как теоретико-методологическое обобщение особого аспекта человеческого познания – идеального конструирования объектов, образов явлений и процессов, определенного гипотетического мира. Указывается на то, что он, акцентируя внимание на конструктивистско-инженерном начале познания, прошел два этапа своего становления и в современной социологии играет особую методологическую роль, обслуживая структуралистскую и постструктуралистскую парадигму, в пределах которой продуцируются различные знания-конструкты. Неоценимым является значение принципа конструктивизма в познании социальной реальности прошлого (реконструирование) и будущего (конструирование), а также смысловой реальности (деконструирование). В статье подчеркивается необходимость учета методологических требований принципа конструктивизма в единстве с другими принципами социологического познания, особенно принципами отражения и понимания, благодаря чему становится возможным обеспечить всю полноту социологического познавательного процесса, его результативность, а также реализацию инновационных исследовательских проектов, связанных с конструктивистским подходом.

Ключевые слова: принцип, конструкт, принцип конструктивизма, конструирование, деконструирование, реконструирование.

The article analyzes features of the principle of constructivism in the context of its epistemological technological application. The principle of constructivism may be presented as theoretical methodological generalization of a distinctive dimension of human knowledge – ideal construction of the objects of knowledge. In its development this principle passed two stages. The important methodological role of this principle within poststructuralist paradigm that produces meanings-constructs is highlighted. The role of the principle of constructivism in the cognition of the social reality of the past (reconstruction), future (construction), and semantic reality (deconstruction) is demonstrated. The author emphasizes the necessity of taking into account the requirements of the principle of constructivism in combination with other principles of the sociological knowledge, such as the principles of reflection and understanding.

Keywords: principle, concept, construction, principle of constructionalism, process of construction, deconstruction, reconstruction.

Пізнавальний процес у соціології, як і в будь-якій іншій науці, підпорядковується численним принципам, через які проглядається і контролюється технологія його здійснення. Ці принципи відбивають досвід історії людського пізнання, всієї дослідницької практики.

Ще Ф. Енгельс (у роботі "Анти-Дюринг") підкреслював, на відміну від Е. Дюринга, що пізнавальні принципи - "не закони буття", що вони "не застосовуються до природи і людської історії, а абстрагуються із них", тому й вірні остільки, оскільки відповідають природі та історії [Маркс, Енгельс].

Принципи – це узагальнені теоретичні положення, висновки, постулати, максими, аксіоми, якими керуються у пізнанні, бо в них містяться певні методологічні вимоги до суб'єкта пізнання. Наприклад, веберівський принцип свободи від оцінкових суджень вимагає чітко відрізнити в ході соціологічного дослідження емпірично констатовані соціальні факти від їх ціннісних значень. Хоча, по суті, й не забороняє спроби підведення цих фактів під ті чи інші системи цінностей. Або ж взяти дюркгеймівський принцип соціологізму, який вимагає пояснювати соціальне соціальним і забороняє зводити його сутність до іншої реальності, скажімо, фізіологічної, біологічної тощо. Звісно, ці принципи виступають у пізнанні як певні гносеоло-

гічні нормативи, порушення яких означало б деформацію самого процесу пізнання.

Однак у філософії термін "принцип" трактувався і як теоретичне положення, і як закон буття, зокрема й природи, і як норма дії, моралі, акт мислення, тобто вельми неоднозначно. Не випадково філософський словник Генріха Шмідта [Філософський словарь, 2003] у своєму 22-му виданні трактує термін "принцип" у подвійному варіанті: принцип – штрих (лат. *prinzip*) і принцип – два штрихи (нім. *Grundsatz*), констатуючи його суб'єктивний та об'єктивний зміст. І якщо взяти до уваги весь комплекс цих смислових значень, то зміст терміна "принцип" виявляється плюралістичним, що провокує таку ж багатоманітність інтерпретацій його в конкретних науках.

У соціологічному пізнанні термін "принцип" доцільно тлумачити як елемент теоретичної реальності, який відіграє особливу методологічну та інструментальну роль. Це – аксіоматично сформульований постулат, висновок, який не потрібно доводити, проте слід неодмінно дотримуватися його у пізнанні. Зрозуміло, тут неможливо не відзначити певну примусову, законодавчу силу принципу для дослідника.

У цій площині принцип конструктивізму визначається відносно самостійним функціонуванням,

забезпечуючи з низкою інших принципів творчий характер соціологічної рефлексії. Він позначає насамперед той аспект пізнавального процесу, який свого часу уперше помітив Р. Декарт (робота "Начала філософії", 1644), відзначивши, що наукове знання конструює певний гіпотетичний світ. Безумовно, цей світ є не що інше, як ідеальна реальність, яка містить у собі образи-конструкції об'єктивної реальності. Іншими словами, образ – це не лише, так би мовити, "відображувальне дзеркало", а й конструктивне утворення, продуковане за законами пізнання, зокрема, логіки поєднання та організації знань.

Очевидно, з цього декартівського моменту у філософській, а пізніше і в соціологічній думці почала формуватися конструктивістська парадигма, яка спиралася на конструктивне (гносеолого-інженерне) начало у пізнавальному процесі, що поступово вирізнялося в ньому. Дійсно, філософи та соціологи, котрі свідомо розвивали це начало, виступали у соціальному пізнанні як епістемологічні інженери-конструктори.

Проте пізнавальний принцип конструктивізму у своєму розвитку пройшов дві стадії – неявну і явну. На першій він не сприймався як принцип, бо методологічна думка ще не усвідомлювала конструктивістський момент пізнання. На другій стадії конструктивізм виділяється як принцип (принцип структуралістського конструктивізму П. Бурдьє, принцип деконструкції Ж. Дерріда та ін.).

Стало очевидним, що принцип конструктивізму постулює доцільність у соціологічному пізнанні особливої парадигми – конструктивістської та постконструктивістської, у межах яких продукуються конструкти. За епістемологічною енциклопедією термін "конструкт" не відрізняється від терміна "концепт". "Конструкт" (лат. *constructio* – побудова) – теоретична або аксіоматична побудова, *концепт, схема, конфігурація* (термін Г.П. Щедровицького), *диспозитив* (термін М. Фуко) [Енциклопедія, 2009]. Як бачимо, в енциклопедії конструкт зображується водночас і як концепт. Мабуть, убачати в цьому щось помилкове не варто, бо і той, і інший – продукти одного і того ж процесу пізнання. З однієї позиції конструкт є концептом, з іншої – концепт є конструктом. Однак, гадаємо, вони не завжди співпадають один з одним, бо кожен позначає ще й щось специфічне, та й функціонально розрізнити їх непросто. Тому врахуємо результати аналізу вживання в різних науках одного з них – терміна "концепт", здійсненого відомим російським філософом і методологом Л.О. Мікешіною [Мікешіна, 2002]. Вона встановила значну розбіжність значення цього терміна, навіть у когнітивних науках, до того ж нерідко він не містить у собі чітко означеного змісту.

Якщо коротко позначити основні смислові відтінки терміна "концепт", то на основі аналізу Л.О. Мікешіною можна скласти такий їх набір: "спосіб задання об'єкта в думці", "схоплення" одноманітного і багатоманітного в здійснюваному "душею" акті пізнання" (П. Абеляр), "інтерпретатор смислів", "базова когнітивна сутність, що уможлиблює зв'язок смислу і слова", "квант знання",

"оперативна змістовна одиниця пам'яті", "основна одиниця зберігання і передачі інформації", "спосіб підведення суб'єктивного досвіду під певні категорії та класи" і т.д., і т.п. Оскільки маємо великий розкид значень терміна "концепт", у якому немає співпадань, то, на наш погляд, соціологія має змогу або взяти варіант з цього набору, або самостійно встановити "своє" його значення.

Пропонуємо в соціології називати *концептом* структуру організованого знання ("квант"), яке фіксує певний смисл і виражає його в термінах соціологічної науки. Тоді концептом можна вважати і конструкт, і поняття, і гіпотезу, і концепцію, і навіть теорію і вчення. Так, "квант знання" (концепт) в різних його парадигмальних типах неоднаковий, але важливим є те, що концепт становить певну структуру організованого знання зі своїм смислом. Він не є щось розпливчате і неозначене, а відіграє роль загальної категорії для позначення будь-якого квантованого знання.

Термін же "*конструкт*" значно вужчий за змістом. Його інтерпретація тяжіє не так до узагальнюючої, як до конструюючої діяльності суб'єкта пізнання. Конструкт, як-то кажуть, можна створити, не відходячи від стола, на основі тільки уяви. Щоправда, у феноменологічній соціології знання в технологічному механізмі соціального конструювання реальності процедура узагальнення убачається як його складова. Зокрема, П. Бергер та Н. Лукман цю складову описали як типізацію, що водночас узагальнює і диференціює соціальні об'єкти, поділяючи їх на типи (чоловік, бізнесмен, європеєць, француз тощо) та з'єднує їх у певну структуру, внаслідок чого соціальна реальність виступає як сума типізацій. Отже, ця сума типізацій містить у собі і узагальнюючі концепти (типи, класи), і сконструйовані структури (конструкти).

За концепцією П. Бергера та Н. Лукмана процедура типізації вплітається в комплекс інших процедур механізму конструювання соціальної реальності: уабітуалізацію ("озвичаювання" знань), інституціоналізацію (втілення ідей в інститути держави та суспільства), легітимацію (узакононення інновацій) [Бергер, Лукман, 1995]. Даний механізм застосовується у конструюванні як об'єктивної, так і суб'єктивної соціальної реальності. І та й інша конструюються мисленням у відповідності з об'єктивацією чи суб'єктивацією знання.

Особлива методологічна роль принципу конструктивізму реалізується в пізнанні реальності минулого або прийдешнього. Цих реальностей онтологічно немає: перша існувала, але зникла, друга не існує, бо не створена. Як же можна вивчати те, чого немає? Для такого разу принцип конструктивізму постулює можливість реалізації трьох різновидів конструюючого процесу в пізнанні, коли останній розпадається на пряме конструювання, реконструювання і деконструювання.

Конструювання принагідне для теоретичного конституювання того чи іншого варіанту майбутньої соціальної реальності (наприклад, залежно від ідеалу). Тут конструкт може подавати її лише як певну можливість. Деконструювання і реконструювання застосовні у пізнанні за так званими

"слідами", коли вимагається пізнавати соціальну реальність (ту, що зникла, або ж наявну) через тексти, документи, свідчення, викопні рештки – артефакти і т.п. Такий спосіб конструювання обґрунтований в постструктуралізмі (Жак Дерріда та ін.) як методологія дослідження сучасних художніх текстів, в яких зафіксовані смисли минулих часів, не усвідомлені навіть самим автором тексту стереотипи думки, висловлювань ("сліди" тодішніх мовних практик). Вони впливають на рефлексію читача тексту, його сприйняття реальності, зафіксованої в тексті. Саме їх і належить піддати деконструкції – процедурі, зворотній щодо конструювання смислів, щоб через "виправлену" рефлексію читача оголилась перед ним більш адекватна картина реальності.

Другий випадок конструювання "за слідами" має місце в ретроспективному пізнанні, зокрема і в історичному, коли доводиться вивчати реальність минулого, яка вже зникла. Як же її вивчати, якщо навіть в самому терміні "пізнання" закладено неявне визнання "присутності" того, хто пізнає, і того, що пізнається, а тут немає присутності пізнаваного? Однак має місце особливий нюанс: зникаючи, соціальна реальність нерідко залишає свідчення про себе, певні "сліди", які говорять про те, що вона існувала, була в наявності як факт. За цими "слідами" її можна пізнавати шляхом ідеального відтворення, тобто реконструювання, і через це відтворення. Зрозуміло, це доволі умовне, ймовірнісне пізнання, опосередковане уявою реконструктора і перевірене на достовірність віднесенням знань не до реальності (вона, повторюємо, зникла), а до джерел і "слідів", за якими ідеально реконструюється. За цієї причини проблема істинності, правдивості і концептуальності ретроспективного, зокрема історичного, знання є складною гносеологічною проблемою, дискусії щодо неї в науці не припинялися і по цей день.

Що ж до соціології, особливо української, то проблема конструктивізму в пізнанні методологічно узагальнює його особливу сторону – створення знань шляхом їх спеціального конструювання, а через цей процес – і конструювання (ідеальне) самої соціальної реальності. Звертається увага на застосування трьох спеціальних методів конструктивістської парадигми: продукування знання як нового конструкту (конструювання, наприклад, теорії); деконструювання – руйнування старого конструкту; реконструювання – відтворення, створення зниклого ідеального конструкту, а через нього – образу минулої реальності. У всіх цих випадках методологічна роль принципу конструювання є незамінною. Водночас він не є гносеологічно самодостатнім, його не можна відділяти від принципів відображення та розуміння і абсолютизувати. В іншому випадку йому загрожує перетворення на інструмент створення "неповноцінних", штучних когнітивних витворів, з допомогою яких можна в кращому випадку лише маркірувати соціальну реальність, але не пізнавати її. Соціологічне конструювання – не самоціль, воно повинно бути органічно вплетене в пізнавальний процес, а

принцип конструювання також органічно повинен виконувати в ньому свою гносеологічну, технологічну і методологічну функції.

Історично соціологія мусила навчитися конструювати соціальну реальність як якусь гіпотетичну, вгадану дійсність. Яким чином? Через інтерпретаційну тематизацію її на базі емпіричного дослідження способів та засобів утворення соціальної реальності. Річ у тім, що кожне емпіричне соціологічне дослідження здійснюється за певною темою. Зібрану інформацію уможливно інтерпретують стосовно уявної теми соціальної реальності, внаслідок чого конструюється її тематична, теоретична "форма". Безумовно, це – не та форма даної реальності, в якій вона латентно існує (тобто не буттєва форма), а тільки гіпотеза стосовно неї. Виходить дивна річ, коли соціальній реальності, що має свою справжню, але чуттєво не фіксовану форму, приписують сконструйовану теоретичну "форму", через яку вгадують першу. На якій підставі? Це те питання, над яким "бився" свого часу Г. Зіммель, намагаючись збагнути, як може соціолог вивчати соціальну реальність, її зміст і форму. Він зрозумів, що за допомогою пізнавальних засобів можна абстрактно відокремити форму соціального явища від його змісту і перетворити соціологію на науку про форми (формальну соціологію). Справді, Г. Зіммель мав рацію, вважаючи, що соціальна реальність пізнається через приписану їй форму (тепер ми сказали б – через сконструйовану форму), але він не проаналізував цього складного процесу. Звісно, соціальну реальність створює її продуцент, створює і зміст, і форму, але науково пізнавати й розуміти цю реальність можна лише через сконструйовану суб'єктом пізнання теоретично її "форму".

Отже, що є необхідним у технології застосування принципу конструктивізму? Назвемо основні моменти: 1) залучення до процесу пізнання людського досвіду через здоровий глузд дослідника; 2) проведення емпіричного дослідження об'єкта, що виражає прояви латентного об'єкта (тут необхідно розрізнити засіб вираження латентного об'єкта і сам цей об'єкт; 3) не отожднювати образ об'єкта латентного, сконструйований дослідником, із соціальною реальністю, оскільки цей образ не відображає її, а тільки позначає (маркірує).

Таким чином, принцип конструктивізму виступає в соціології водночас необхідним пізнавальним засобом і керівним методологічним нормативом, що регулює особливу ланку процесу соціологічного пізнання – конструювання знань і соціальної реальності.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е. – Т. 20. – С. 34. Философский словарь: Основан Г. Шмидтом. – 22-е, новое, переработ. изд. под ред. Г. Шишкоффа / пер. с нем. / общ. ред. В.А. Малинина. – М.: Республика, 2003. – С. 360.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: "Канон + РООН "Реабилитация", 2009. – С. 372.

Микешина Л.А. Философия познания. Polemicheskie glavy / Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция. – 2002. – С. 502–523.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Академия – Центр Медиум, 1995. – 323 с.

Надійшла до редколегії 06.06.11